

Nyilasy Balázs

A király meztelen, avagy Abramsék esete a teoretizmussal és a posztstrukturalizmussal

■ Amint arról már többször hírt adtam, a kanonizált irodalomértési trendek az Egyesült Államokban egyáltalán nem maradtak kritika nélkül, s az elégedetlenség az általában vett teória és a teoretikus ethosz bírálatához is elvezetett. Mind a szűkebb, mind a tágabb értelemben felfogott teóriával baj van – a helyzetértékelést a nyolcvanas években egyre több amerikai irodalomtudós vallja magáénak. Steven Knapp és Walter Benn Michaels *Against Theory* című, a *Critical Inquiry* 1982-es tavaszi számában megjelent dolgozatukban az elméletet „per se” minősítették haszatlannak és haszontalannak. A szerzőpáros a jelentés-értelem és a szándék (a *meaning* és az *intention*) terminusokat elemezve jutott arra a következtetésre, hogy az elméleti gondolkodás a fogalmi elkülönítést alkalmatlan, hibás szeparáció során hozta létre. A *nyelv intencióval, beszédaktussal* szembeni elsőbbségét értelmetlen elgondolnunk, hiszen a nyelvi közlés mindenkor intencionált; közlési szándék hiányában egyáltalán nem beszélhetünk nyelvről, csak írásjelek halmazát konstatálhatjuk – állapítják meg.¹ A szeparáció, az összetartozó dolgok szétválasztása korántsem valamiféle esetleges, részérdekű művelet, hanem a teoretikus ethosz elidegeníthetetlen, par excellence lényege – terjesztik ki a kritikát az általános értelemben felfogott teóriára.²

Knapp és Michaels bíráló dolgozata az Egyesült Államokban élénk visszhangot keltett. Az elmélet alkalmasságáról-alkalmatlanságáról először a *Critical Inquiry* 1983-as júniusi számában indult disputa, majd 1985-ben a The University of Chicago Press jelentetett meg tanulmánygyűjteményt *Against Theory (A teória ellen)* címmel. A kötet a Michaels–Knapp-féle eredeti írást és a reflektáló vitacikkeket újraközölte, s három újabb tanulmánnyal egészítette ki. A könyvbeli álláspontok jelentős mértékben eltértek egymástól, de a kritika jogosságát és a bírálat megtermékenyítő hatását senki sem vitatta el. „A teória kortársi irodalomtudományban betöltött domináns szerepét tekintetve véve a kihívás immáron elkerülhetetlen volt” – értékelt a

kötet szerkesztője, W. J. T. Mitchell.³ Az erős elméletbe vetett hit kétségtelenül a múlté, a jelen irodalomtudományát a teóriával szembeni szkepszis jellemzi – tette hozzá ugyanő.⁴ „A teória monoteista, s a leegyszerűsítést, a szűkítő, korlátozó koherenciát részesíti előnyben. Arra ösztönöz, hogy a többféleséget a végső egy terminusaiban ragadjuk meg, s az elmélet annál erősebbnek mutatkozik, minél nagyobb a hasadás a dolgok végtelen sokrétűsége és a teória egyszerűsítő, szimplifikáló készsége között” – állapította meg Mitchell összefoglalóan. „Ilyesféle védelemhez [tudniillik az erős elmélet, az »általános hermeneutika« melletti kiálláshoz] manapság már túlságosan késő. Wittgenstein óta – s Stanley Cavell Wittgenstein-olvasata óta – a szkepszis tagadása (és a filozófiai ész erős állításainak rehabilitálása) mind kevésbé tűnik vonzósnak” – hivatkozott arra a gondolkodóra, akinek *Filozófiai vizsgálódásai* – magunk is úgy véljük – valóban számos tanulságot tartogatnak az elméleti ész lehetőségeit latolgató irodalmárok számára.⁵

A teoretikus ész kritikájára nyilvánvalóan szükség van. Gondolkozásmódjának feltárása, szükségképpen előítéleteinek megértése, tudatosítása, illetékességi körének megállapítása, lehetőségeinek és korlátainak kijelölése a működőképes irodalmi tudat szempontjából elsőrendű fontosságú. Más kérdés, hogy Knapp és Michaels tanulmánya a korrekt, hiteles újragondoláshoz legfeljebb csak biztatást, ösztönzést adhat. Hiányérzetet nem csupán az írás rövidsége kelt; a *szükségképpen összetartozó egység széthasításának* magyarázó formulája egymagában nem lehet elégséges az elméleti ész anomáliáit tartalmazó, ropant kusza, sokrétű gubanc szétszalazásához. A Knapp–Michaels-konceptió elégtelenségeit egyébként a nyelvész-filozófus Searle *Literary Theory and its Discontents* című jelentős tanulmányában korrektül, hitelesen számba veszi.

John R. Searle dolgozata egy másik, ugyancsak többszerzős könyvben, a *The Emperor Redressed (A császár meztelen)* című tanulmánygyűjteményben jelent meg. A kötet az *Against Theory*hoz képest néhány évvel később látott

napvilágot, s az Alabama Egyetemen tartott konferencia előadásait tartalmazza.⁶ *Critiquing Critical Theory (A kritikai elmélet kritikája)* – jelzi az átfogó bírálati szándékot az alcím is. A kötet tanulmányai azonban nem annyira az általában vett teoretizmus kritikájára törekednek, inkább azokat a trendeket, folyamatokat bombázzák kérdésekkel, amelyek az európai és amerikai irodalomértést az utóbbi évtizedekben döntő mértékben meghatározták. A dolgozatok – szerzőik szakértelmét érvényesítve – a kérdéskör más-más szegmensét érintik. Nina Baym például a feminista elméletet veszi górcső alá. Bíráló megjegyzéseiben rosszallja, hogy a közösséghez tartozó irodalmárok magukévá tették a teoretizmus kritikával szembeni általános gögjét, nehezményezi, hogy az iskola központi fogalma, a nő s a nőiség mindmáig meghatározatlan maradt, Freud és Lacan pszichoanalitikus koncepcióját pedig egyszerűen nőgyűlölő determinizmusként határozza meg.⁷ John R. Searle említett dolgozata alapos, korrekt nyelvfilozófiai háttérrel rajzol meg, s olyan distinkciók figyelembevételét javallja, amelyeket a dekonstrukciós elmélet egyszerűen nem ismer. Derrida nyelvelmélete szerinte ezer sebből vérzik, és az újabb nyelvfilozófiák ismeretének nyomát sem mutatja. „Derrida, ahogyan én látom, Frege, Russell, Wittgenstein munkáiból szinte semmit sem ismer [...] a nyelv filozófiájáról szólva tipikus módon Rousseau-ra, Conillacra hivatkozik, és persze Platónra” – szögezi le, és a *Grammatológia* íróját tradicionális, metafizikus filozófusnak tartja. „Derrida nagyon tradicionális filozófus [...] munkája olyan előítéletekből táplálkozik, amelyek mind Wittgenstein előttiek” – állapítja meg.⁸

A *The Emperor Redressed* meghatározó, fő része John Searle nagyszabású írásával zárul. De a nyitány legalább ennyire hangsúlyos. A tanulmányos élen álló Abrams-dolgozatot (*What is a Humanistic Criticism?*) alighanem a kötet legátfogóbb, legszélesebb látókörű értekezéseként tarthatjuk számon. Mit nevezünk, mit nevezhetünk posztstrukturalizmusnak? Milyen helyet foglal el a gondolkozásmód az irodalomértés tágabb rendszerében? Milyen nyelvfilozófiát érvényesít a posztstrukturalizmus, és milyen teoretikus attitűdöket vall magáénak? Miért, miképpen diszkreditálja a humanista kritikai tradíciót? Milyen kapcsolatok fűzik az új historicizmushoz, radikális feminizmushoz, új marxizmushoz? Mennyiben folytatja a formalista, új kritikus, strukturalista kezdeményeket a posztstrukturalizmus? Mi az igazsága és melyek nyilvánvaló tévedései? Hogyan értékeljük kanonizált tételeit és fogalmait, és milyen respektusban részesítsük világhírű képviselőit? Az azóta (2015-ben, százkét évesen) elhunyt kutató mindegyre a legfontosabb kérdéseket vetette fel;

érvényes, alkalmas konceptualizációval dolgozott, és korrekt, karakteres válaszokkal szolgált.

M. H. Abrams dolgozatánál érdemes kissé elidőznünk. Vegyük hát szemügyre a neves tudós fogalmiságát, érvelési módját, idézzük meg az abramsi kérdéseket és válaszokat! A közép-európai olvasó első érzése alighanem a meglepetés. Az amerikai irodalmár a kanonizált elméleti trendek igazságaival szemben határozott bíráló álláspontot képvisel, kritikai véleményét nem rejti véka alá, s jó néhányszor összefoglalóan, sommázó közvetlenséggel is megnyilvánítja. A kurrens teóriákat az irodalom szempontjából inadekvátnak, problematikusnak minősíti, s nyíltan bevallja: azon kutatók közé tartozik, akik az 1960-as évektől kezdődő elméleti trendekkel szemben „komoly fenntartásokkal” élnek. Abrams a példaadó posztstrukturalista mestereket nemegyszer élesen kritikus megjegyzésekkel illeti, s alkalomadtán a szarkasztikus megfogalmazástól sem idegenkedik. Paul de Man ezredvégi kritikai írásait például zavarba ejtőnek, visszataszítóknak találja, és a teoretizmus gondolkozásmódjának megvilágítására – John Stuart Millre hivatkozva – nyilvánvaló iróniával idézi Jeremy Bentham attitűdjét. „Bentham minden vélekedéssel kapcsolatban feltette a kérdést »Igaz ez?«, majd ezt követően ítéletet hozott: akkor igaz az érvelés, ha az ő előzetes feltevésével megegyezik. S ha a megegyezés nem volt meg, önző érdekeket és rosszakaratú célokat látott.”⁹

Az abramsi kritika természetesen alapvetően nem a közvetlen kinyilvánítások, sommázatok, ironikus példázatok, hanem a logikus érvek rendszerén keresztül érvényesül. Az irodalomtudós, mint említettem, nagyon fontos kérdéseket tesz fel és válaszol meg a teóriával kapcsolatban. Mikor kezdődött az új elmélet, milyen kapcsolódási pontokat mutat, és hol van a centruma, reprezentációs középpontja? A dilemmát M. H. Abrams körültekintően, többoldalúan közelíti meg. A modern elmélet „kopernikuszi fordulatát”: nyelv és discourse radikális újragondolását s a humanista irodalomszemlélet tagadását, diszkreditálását nem csupán a látványos dekonstrukciós manifesztációkban éri tetten, de széles körben érzékeli. „A modern elméletírók, minden különbözőségükkel együtt és olykori éles vitáik ellenére megegyeznek az erőteljes inhumanizmusban, abban a törekvésben, hogy diszkreditálják és lebontsák a »humanitás«, »humán«, »ember«, »szubjektum«, »szubjektivitás«, »személy«, »szelf« szavak által reprezentált, egybetartozó fogalomsort” – látja meghatározónak „a gyanakvós hermeneutikáját” és a humanizmust tagadó elvet a kurrens teória sok-sok jeles iskolájában.¹⁰ Az orosz formalizmust és az Új Kritikát Abrams mértéktartóbbnak, kevésbé radikálisnak ítéli, a strukturalizmust viszont egy-

értelműen a radikális inhumanizmus elődjeként, képviselőjeként határozza meg. Lévi-Strauss az embertudományok célját a humán szemlélet eltörlésében definiálta újra, s a szélsőséges strukturalisták a szubjektumot – az emberi kezdeményezőkézséget, célélvűséget félresöpörve – szisztémák, struktúrák lenyomataként, produktumaként vizionálják – fejtegeti.¹¹

Abrams a modern elmélet irányait összefűző közös nevezőt fürkészve az erőteljes inhumanitás mellett a végtelenen spekulatív racionalizmusra, a tapasztalati elvet félresöpítő egyoldalúságra is rámutat. A radikális posztstrukturalista szerinte az „életvilág” helyébe teóriavilágot, „theory worldöt” teremt, lingvisztikai fejtegetéseiben absztrakt-teoretikus víziót alkot, e nyelvi látomást univerzalizálja, szubsztancializálja, a tapasztalati, mindennapi, „életelvű” (társas, kommunikációs) nyelviséget pedig mindegyre hamis tudatként, misztifikációként, illúzióként leplezi le. A makacs, egyoldalú teoretizmus megint csak messze túlterjed a szó szoros értelmében vett dekonstrukció körein. A radikális Foucault-követők, a posztstrukturalista marxisták és szélsőséges feministák is e teoretizmuselvű, univerzalista logikát követve telepítik a *hatalom*, az *ideológia* és a *fallocentrizmus* metafizikai rangra emelt entitását mindennemű kulturális, nyelvi, társadalmi jelenségbe.¹²

A „theory world”, a „teóriavilág” teremtésének legszembevetőbb, legkompaktabb példáját természetesen a szó szorosabb értelmében vett dekonstrukciós elmélet szolgáltatja. Jacques Derrida, Paul de Man, Barbara Johnson és társaik a humanizmus elsöprésében és a radikálisan új nyelvelmélet kifejlesztésében egyaránt élen járnak. A kezdeményezésre, tervezésre, intencionalításra, választásra, értelemközvetítésre képes ember ebben az elgondolásban elenyészik, a kritikusok a humanista meggyőződést (az irodalmat emberi lények hozzák létre emberek számára az emberi világ viszonyrendszerében meglévő problémákról)¹³ okafogyottnak, idejétműltnak látatják, s folyvást ideologikus szándékokkal ruházzák fel. A nevezetes Roland Barthes-i és Michael Foucault-i leszámolások (*A szerző halála, Mi a szerző?*) az amerikai tudós szemében e jellegzetes antihumanizmus kifejezői. A filozófus-irodalmárok írásait Abrams az 1968-as párizsi diáklázadások légkörébe illeszti, s okfejtésüket nem általános elméleti igazságként, hanem kortörténeti dokumentumként kezeli. Barthes-ék – mint ismeretes – a szerző kompromittáláshoz jellemző történelmi okfejtést csatoltak. A fogalom szerintük evidensen ideológiai produktum, a késő XVIII. századi burzsoá, kapitalista ideológia terméke. Az amerikai kutató azonban egészen másképpen gondolkodik. Vegyük kezünkbe minden idők egyik legfontosabb irodalomkri-

tikai művét, Horatius *Ars poeticáját*, s látni fogjuk, hogy a római költő-kritikus művében mindvégig igazi, evidens szerzőt idéz elénk. Olyan alkotót tételvez, aki tudatosan megtervezi és alakítja művét, szelektálja s elrendezi anyagát, miközben az alkotás érvényesítésének, forgalomba hozásának kérdésköreit is érinti. S mindez nem a XVIII–XIX. század fordulóján, hanem csaknem kétezer évvel a kapitalizmus előtt történik! – mutatja be Abrams a barthes-i, foucault-i feltételezések elsietettségét, ideologikusságát a tágabb és korrektebb történeti horizont segítségével.¹⁴

A dekonstrukciós antihumanizmus a „theory world” teremtését azzal tetézi be, hogy a cselekvő ember helyébe a nyelvet állítja, e nyelvet roppant, személytelen hatalomként, jelentés nélküli oppozíciók, differenciák rendszereként (mitikus, tizozatos *nyomok*, *differance-ok* tartalmazójaként) vizionálva. Az elgondolás, beláthatjuk, végtelenül radikális, hiszen évezredes hagyományt söpör félre. Az irodalom elgondolásához a paradigmatis keretet ugyanis – amint Abrams meggyőzően kifejti – a mögöttünk hagyott időkben a „human world of language – in use”, a nyelvhasználat emberi világa adta. Már az antik retorika is a közlés kommunikációs életterét vette alapul, s az irodalomkritikai, poétikai kísérletek két ezredéven át az „életvilágból”, a beszélésből, kommunikációs processzusokból kiindulva fejlesztette ki elméleteit. Az irodalomkritika metamorfózisai – az amerikai irodalmár világosan jelzi – *ezen a kereten belül* történtek meg. A kritikai elmélet egyszer az olvasó igényeit és preferenciáit tüntette ki, máskor a szerző imaginációját, emócióját részesítette előnyben, ismét máskor pedig a mű konstitúciója iránt érdeklődött. E hangsúlyváltásokat alapul véve akár kortörténeti tipológiával is próbálkozhatunk.¹⁵ Tágabb optikával nézve viszont e metamorfózisok nem többek, mint hangsúlyváltások, hiszen az irodalomkritika mindeközben változatlanul az emberi környezetvilág elvét érvényesítette: abból a tényből-adottságból vonta elelveit, hogy (Abrams pontos megfogalmazását idézzük meg újra) „az irodalmat emberi lények hozzák létre emberek számára az emberi világ viszonyrendszerében meglévő problémákról”. A nagy, gyökeres változás mindössze két-három évtizede, a strukturalizmus és a posztstrukturalizmus „áldásos munkája” nyomán ment végbe.

A humanista meggyőződésű amerikai irodalmár korrekt módon demonstrálja azt is, hogy a kurrens elmélet névumai nem csupán elvileg, „bölcseletileg” problematikusak, de a műértelmezés munkájához sem kínálnak korrekt, működőképes – inkongruenciáktól legalább valamennyire mentes – gépezetet, eljárássegítést. Amint már több ízben említettük, a radikális strukturalizmus és posztstrukturalizmus az intenciókat teremtő szerzőt

messzemenően tagadja; az előbbi szerint a szerző mindössze a nyelv konvencióit, kódjait megnyilvánító hely, az utóbbi számára pedig a magában való nyelv differenciát teremtő játékaikat manifesztáló valaki-valami. „Nincsen alany, aki ágens, szerző, mester a difference-szal szemben... A szubjektivitás – miként az objektivitás is – csak a difference egy effektusa” – idézi Abrams Derrida megállapítását. A humán tervezésre-alkotásra utaló *work* (műalkotás) szót a radikális elméletíró ismeretesen nem tűri, és a személytelenséget, determináltságot implikáló *text*, *écriture* (szöveg) fogalmaival helyettesíti. A valamikori, világra utaló műalkotás helyén tehát az intratextuális és intertextuális jelölők depersonalizált, szubsztancializált nyelvjátékát tapasztalhatjuk meg. A dolgok normális logikája szerint azt várhatnánk, hogy a jelentésadás, jelentésképzés folyamatából kismimizett szerző helyébe az olvasó fog lépni, ám várakozásunkban csalódunk. Az olvasó Barthes (némileg talányos) meghatározása szerint csupán „the embodiment of the codes that permit reading”¹⁷ („azoknak a kódoknak a megtestesülése, amelyek az olvasást megengedik”); a posztstrukturális teóriába illesztett olvasó pedig valamiféle személytelen olvasásfolyamat képviselője, a szöveg performativitásának része.¹⁸

A dekonstrukciós szövegértelmezés természetszerű anomáliáit Abrams dolgozata második, *The Prosopopea of the Text* című részében tárja fel legteljesebben. A dekonstruktőrök – az amerikai irodalmár nagyon világosan látja – a nehezen kezelhető bonyodalmakat már első lépésükkel, a szerző (s a szerzői intenció) eltávolításával bevásárolták maguknak, hiszen a jelentéses dinamikát így a szövegre kell átruházniuk. A szöveg azonban ilyenformán, bár az elmélet jegyében valamiféle személytelen nyelvi szubsztancialitást kellene megnyilvánítania, cselekvő, tervező, szándékot nyilvánító ember módjára viselkedik: tilt, előír, kezdeményez, agont teremt, örökös presztízsharcokat folytat. „A textuális konfliktusok modellálására különösen a dekonstrukciós írásokban gyakori az *agon* fogalma, a különböző műelemek közötti, hegemoniáért folytatott harc” – jelzi az amerikai irodalmár találóan.¹⁹

A radikális dekonstruktőr a manifeszt–latens ellentétet természetszerűleg végletekig viszi. A műből netán kitetsző közvetlen, nyilvánvaló intenciókat szükségképpen elutasítja, leleplezi, diszkreditálja, s másféle, ellentétes, divergens értelmeiket keres. Abrams a helyzetet szellemes szóalkotással világítja meg: a *gyanakvás hermeneutikáját* egyenesen a *paranoia hermeneutikája* váltja fel. „Az olvasó ahelyett hogy a szerzői képzelet által teremtett intenciókkal törődne, ferde szemmel tekint az irodalmi műre. In-

terpretációs attitűdje így összegezhető: »Mi is az, amivel a szöveg át akar verni engem?« – állapítja meg ironikusan.²⁰

A működési zavarok bőségesek, de hiszen – nem hangsúlyozhatjuk elégszer – a kurrens elmélet végső alapjai is alapvetően problematikusak. E problematikuságot a dekonstrukciós nyelvfilozófia erős mitologikus átszínezettsége csak fokozza. Alighanem eddigi látletünkéből is bőségesen kitűnt: e sajátságú teoretizmus voltaképpen a penetráns fogalmiság és a mítosz különös keveréke. Az empiriától, mindennapi beszéléstől, kommunikációs alaptól elválasztott nyelv titokzatos szándékokkal, teologikus télosszal, mély rendszerszerűséggel telítődik, az absztraktumok a nyelvi fókuszváltások és grammatikai transzformációk során megelevenednek, cselekvően lépnek fel, és irracionális erőkkel, energiákkal itatódnak át.

A korrekt, kifejtő racionalitás hiányát természetesen arra a tényre is visszavezethetjük, hogy a posztstrukturális alapjaiban „metafizikai” tradíciót követ. A hagyományos filozófia spekulatív attitűdjét magától értetődően teszi magáévá, s nemcsak a modern tudomány kognitív, tapasztalati, szaktudományi szemléletét negligálja, de azokkal a jelentős kritikai észrevételekkel sem számol, amelyek az univerzáliaelvű, egy-azonosságra irányuló filozófiai látásmódot réges-régen mintegy belülről kérdőjelezték meg. M. H. Abrams és John Searle Jacques Derridát nem ok nélkül gondolja el tradicionális filozófusként, metafizikus gondolkodóként, pre-wittgensteiniánus jelenséggént.

Ludwig Wittgenstein mellett persze más korszakhatárjelző aktor-szimbólumokat is szerepeltethetnénk. Fregei, russelli, Moritz Schlick-i kezdeményekre, a kognitív nyelvészetre és poétikára, beszédaktus-elméletre egyaránt utalhatnánk. De Abramsék kijelölése ettől függetlenül telitalálat. Az absztrakciós elvű bölcséleti tradíciót kikezdő érvek Wittgenstein 1945-ben megjelent könyvében kiapadhatatlan bőségben sorjáznak. A *Filozófiai vizsgálódások* töprengései ismeretesen a nyelvfilozófiai alapokról ágaznak el az általános módszertan irányába. A szerző már ezen a legelső szinten is gyökeres megújulást sürget. A formális megnevezéssel, rámutató definícióval, az alaki-logikai értelmezéssel, a nyelv „téren és időn kívüli tetszelen képtelenségével” a használati szabályok, nyelvjátékok terminusát, „a nyelv térbeli és időbeli jelenségét” állítja szembe, a tevékenység és az életforma fogalmi kereteinek játékba hozását szorgalmazza.²¹ Az életvontkozás-hiányos megértési kísérleteket elutasító filozófus a szisztematizáció, a határkijelölés, a fogalmak megvalósította elhatárolások, elkülönítések módszertani alkalmaságát is mindegyre gyengíti, relativizálja. Egy bizonyos célra képesek vagyunk határt húzni. De vajon ezzel tesszük

a fogalmat használhatóvá? Érdemes-e a pontatlant egyben haszontalannak is neveznünk? Az egzaktitás kanonizálása vajon nem lehet üresjárat? S mit is jelent a pontatlan? – sorakoztatja kérdéseit.²²

A szubsztancialitás, egy-azonosság, univerzalitás és az erre épülő több ezer éves, roppant presztízsű módszertan a Ludwig Wittgenstein-i gondolkozási fordulat során alapjaiban problematizálódik. „Az ideál sziklaszilárdan ül gondolatainkban. Nem vagy képes kilépni belőle. Mindig újra vissza kell hozzá térned. Egyáltalán nincsen »kívül«; kívül hiányzik az éltető levegő [...] Az idea mintegy szemüvegként ül az orrunkon, és amit szemlélünk, rajta keresztül látjuk. Még csak eszünkbe sem jut, hogy levegyük.” – A kristálytisztaság *előítéletét* csak úgy lehet kiküszöbölni, ha egész szemléletünket megfordítjuk” – jelzi a valóban gyökeres, „kopernikuszi” fordulat iránti elkötelezettségét a szerző az első rész 103. és 108. paragrafusában.²³

A spekulatív nyelvfilozófiát meghaladni kívánó Wittgenstein aligha véletlenül állítja filozófiája tengelyébe a nyelvi játékokat. Az életvonatkozásokat bölcséleti fundamentummá avató gesztus – mondanunk se kell – szöges ellentétben áll az irodalomelméleti teoretizmus életvilág-tagadásával és eltökélt „theory-world”-teremtésével. E teóriavilág, Abrams egy helyütt nyíltan kimondja, végző soron *unbelievable* és *uninhabitable*.²⁴ *Hihetetlen*, azaz tudománytalan, mert nem a „normális” tudományosság kritériuma szerint építkezik, nem az empiriából kiindulva, az életvilág korrektív tényeit bekalkulálva alakítja rendszerét, hanem az univerzáliateremtés, a metafizikus azonosságelv bővületében munkálkodik, a fogalmakat mitizálja, s a logikai, érvelő nyelvet folyamatosan mitologikussággal keveri.²⁵ És az ember számára *idegen, belakhatatlan*, hiszen valójában mindannyian a világban élünk, s e helyzetet nem tudjuk meghaladni. A spekulatív gondolat és az életvilág dilemmáját egyébként M. H. Abrams tanulmánya kitekintő, záró részében több filozófiatörténeti példán keresztül is illusztrálja. A holbachijellegzetes antihumanizmussal (a *Système de la Nature*... reménytelenül determinációs ethoszával) Goethe eltökéltén humán érdekű állásfoglalását állítja szembe, és Samuel Johnson szellemes tanúságtételét idézi meg; az angol esszéista, Berkeley szubjektív idealizmusára, az anyagi világ igazolhatatlanságának tézisére ismeretesen nem érvekkkel, hanem anyagi gesztussal válaszolt: egyszerűen belerúgott egy kőbe. Szkeptikus teóriavilág és mindennapi élet teljességgel összeférhetetlen – a dilemmát Abrams végül David Hume tépelődéseivel, vallomásai-val, beismeréseivel illusztrálja. A nagy skót gnoszeológus,

bár a szkeptikus teóriaigazságot bölcselőként egy percre sem adta fel, tudván tudta és mindegyre megszenvedte, hogy kétféle, össze nem egyeztethető világban él.²⁶

A David Hume-i dilemma nagyon is érthető s átélhető; teóriavilág és életvilág inkongruenciája valóban aligha haladható meg. S a filozófus – a spekuláció erejét demonstráló eleata, a metafizikus, a logikus, a gnoszeológus – az életvilágot a *gondolat hőseként* olykor zárójelbe teheti, odahagyhatja. De a literátor-értelmező ezt nem teheti meg, már csak azért sem, mert az ő tárgya eleve ezer szállal van az életvilághoz kötve. Az irodalom ugyanis a posztstrukturalista tanítással szöges ellentétben egyáltalán nem „areferenciális”. Hősei az élő emberekhez nagyon is hasonlóan érzékelnek, beszélnek, gondolkoznak és éreznek, s még a szélsőséges világtagadó alkotói tendenciák is a világmintával szemben kénytelenek tétellezni és meghatározni önmagukat – fejtegeti Abrams is találóan, szellemesen.²⁷

A kurrens, posztstrukturalista irodalomelmélet, csak ismételni tudjuk, alapvetően „uninhabitable” és „unbelievable”. Nemcsak belakhatatlan világot tukmál ránk, de megértőképes, magyarázó erejű igazságokban is szűkölködik. S az Egyesült Államok irodalmárai ezt nem csupán jelezték, de átgondolt, alapos elemzésekben rendre meg is mutatták. Gerald Graff és Geoffrey Galt Harpham könyveiről a *Magyar Művészet* korábbi számaiban részletesen írtam: az előbbi az elvalótlanító elméleti ethosz működéséről, az utóbbi a kurrens nyelvi vízió problematikusságáról, tarthatatlanságáról, készített monografikus láttelelet. Harphamék szakszerű, korrekt vizsgálódásaira természetesen nagy szükség van. A maga nemében azonban Abrams rövidebb tanulmánya is nélkülözhetetlennek tűnik. Amerika legnagyobb tekintélyű – alapos történeti és elméleti műveltségű, mindig világosan érvelő és konceptualizáló – irodalomtudósa az eltökélt humanizmus álláspontját konzekvensen érvényesítve kivételesen holisztikus, lényeglátó, összegző erejű képet alkotott.

A posztstrukturalizmust szolgáló, védő kanonizációs erőtér nagyon hatékonyan működik, az abramsai higgadt, körültekintő érvelés azonban mégiscsak rést üt rajta. A teoretizmus cifra ruhái sorban hullanak le, s végül belátjuk, megértjük a félelmetes igazságot: a császár valójában meztelen. A posztstrukturalista premisszák, problémakezelések, konceptualizációs eljárások sosem lesznek segítségünkre megértési gondjainkban. Más utakat, egészen más utakat kell választanunk.

JEGYZETEK

- 1 „Intention cannot be added to or subtracted from meaning because language consists of speech acts, which are also intentional.” (Az intenció nem adható hozzá a jelentéshez, s nem is különíthető el tőle, mert a nyelv eleve intencionális beszédaktusokból áll.) MITCHELL, W. J. T. (editor): *Against Theory. Literary Studies and the New Pragmatism*. Chicago and London, The University of Chicago Press, 1985, 24.
- 2 „The theoretical impulse, as we have described it, always involves the attempt to separate things that should not be separated: on the ontological side, meaning from intention, language from speech acts; on the epistemological side, knowledge from belief.” (A teoretikus erőfeszítések, ahogyan leírtuk őket, mindig tartalmazzák a szeparációs elkülönítés gesztusát, olyan tárgyak esetében is, amelyek pedig nem hasíthatók kettőbe. Márpedig a jelentés és az intenció az ontológia szintjén, a nyelv és a beszédaktusok a tudás és a hit az episztemológia szintjén egyáltalán nem választhatók el egymástól.) *I. m.*, 29.
- 3 *I. m.*, 2.
- 4 *I. m.*, 4, 5.
- 5 „Theory is monotheistic, in love with simplicity, scope, and coherence. It aspires to explain the many in terms of the one, and the greater the gap between the unitary simplicity of theory and the infinite multiplicity of things in domain, the more powerful the theory.” „Perhaps it simply too late in the day for such a defense: since Wittgenstein, or perhaps since of Stanley Cavell’s reading of Wittgenstein, the temptation of refute skepticism (and reinstate the strongest claims of philosophical reason) has seemed less and less attractive.” *I. m.*, 7, 4.
- 6 EDDIN, Dwight (szerk.): *The Emperor Redressed: Critiquing Critical Theory*. The University of Alabama Press, 1995.
- 7 *I. m.*, 101, 102.
- 8 „As far as I can tell, Derrida knows next to nothing of the works of Frege, Russell, Wittgenstein [...] When Derrida writes about philosophy of language he refers typically to Rousseau and Condillac, not to mention Plato.” „Derrida is himself a very *traditional* philosopher [...] his work proceeds from assumptions are pre-Wittgensteinian.” *I. m.*, 193, 194. (A kiemelés magától a szerzőtől. Ny. B.)
- 9 „Bentham asked of any doctrine »Is it true«? then judged it to be true only if it accorded with his prior opinions and, when it did not, attributed to the doctrine to selfish interests or malign purposes.” *I. m.*, 13, 13–14, 32, 13.
- 10 „Whatever their divergence, and their sometimes bitter internal quarrels, moder theorists coincide in a strenuous antihumanism and in discrediting or dismantling the interrelated concepts of »humanity«, »human«, »man«, »the subject«, subjectivity«, »the person«, and »the self«.” *I. m.*, 14.
- 11 *I. m.*, 14.
- 12 *I. m.*, 29–30.
- 13 „A humanistic literary criticism is one that deals with a work of literature as composed by a human being, for human beings, and about human beings an matters of human concern” – határozza meg a humanista kritika és irodalomszemlélet fogalmát pontosan és egyszerűen Abrams. (A humanista irodalomkritika olyan irodalmi művekkel foglalkozik, amelyeket humán, emberi erő hozott létre hasonlóképpen humán lények számára, és amelyek emberekről, emberi érdekelttségű dolgokról szólnak.) *I. m.*, 37.
- 14 *I. m.*, 23–24.
- 15 *I. m.*, 24–25. Az irodalomkritikai gondolkozás szemléletváltásaihoz kapcsolódó tipológiát és történeti áttekintést egyébként Abrams ismeretesen *The Mirror and the Lamp* című könyvében alkotta meg, dolgozta ki részletesen.
- 16 „There is no subject who is agent, author and master of *differance*... Subjectivity – like objectivity – is an effect of *differance*.” *I. m.*, 16.
- 17 *I. m.*, 17.
- 18 *I. m.*, 17.
- 19 „Especially in deconstructive writings, a common model for textual conflict is that of *agon*, a struggle for mastery between diverse opponents” *I. m.*, 21.
- 20 „Instead of engaging, with what an author’s imagination has set forth, the reader looks askance at a literary work with the interpretative attitude: »What’s this text trying to put over on me«?” *I. m.*, 34.
- 21 WITTGENSTEIN, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások*. Bp., Atlantisz, 1998, 78.
- 22 *I. m.*, 59, 70.
- 23 *I. m.*, 76, 78.
- 24 *I. m.*, 34.
- 25 Mint más írásomban már jeleztem, a nyelvet szubsztanciális mivoltában megragadó és rögzítő „nyelvfilozófiai” alighanem óhatatlanul mítoszi perspektívákba csúsznak át. A jelenséget széles körben és részletesen mutatja be kiváló könyveiben Roy Harris, az oxfordi egyetem néhai általános nyelvész professzora.
- 26 *I. m.*, 31, 36–37.
- 27 *I. m.*, 26.